

Oryginalność i wtórność. Źródła *Źwierciadła* Mikołaja Reja w świetle dotychczasowych badań

ANNA KOCHAN
(Wrocław)

W XIX wieku wraz z romantyczną potrzebą podtrzymywania tradycji świetności dawnej Polski zainteresowano się ostatnim dziełem Reja. Adam Mickiewicz ogłosił je skarbnicą dawnego obyczaju, arcydziełem myśli narodowej, przydatną i pożyteczną lekturą (Mickiewicz 1843, wykłady 23-24). Przez długi czas uważano je również za twór całkowicie oryginalny (Gostomski 1881). Dopiero w czasach pozytywizmu poddano rewizji niektóre poglądy dotyczące dzieła. Podobieństwo *Źwierciadła* do starszego odeń dzieła Konrada Lorichiusa *De institutione principum* pierwszy zauważył Piotr Chmielowski (Chmielowski 1877)¹, natomiast badacz *Wizerunku* Aleksander Tyszyński odnotował wpływy *Zodiacus vitae* Palingeniusa również na *Źwierciadło*. Ustalenia te zapoczątkowały liczne prace, w których usiłowano odnaleźć i zidentyfikować obce inspiracje oraz odszukać dzieła, które miały lub mogły mieć wpływ na powstanie utworów Reja. Rozpoczęła się także dyskusja nad wartością *Źwierciadła*, a co za tym idzie ocena – pisarstwa Reja, być może tylko zręcznego kompilatora.

Przełom wieków XIX i XX przyniósł obfity plon badań filologicznych. Trzeba jednak dodać, że większość prac o źródłach *Źwierciadła* dotyczyła w istocie źródeł przykładów w jednej części – *Żywocie człowieka poczciwego*. I tak, Roman Plen-

¹ Dzieło R. Lorichiusa *De institutione principum* zostało wydane w przekładzie polskim S. Koszutkiego pt.: *O wychowaniu przelozonego* w roku 1558. Krzyżanowski (Krzyżanowski 1956) błędnie podaje tę datę jako 1551.

kiewicz usiłował wykazać zależność poglądów pedagogicznych Reja od Modrzewskiego, spostrzegł też, że pisarz korzystał z *De ira* i *De beneficiis* Seneki (Plenkiewicz 1878)².

Stanisław Ptaszycki dopisał do listy kolejny dialog Seneki *De senectute* oraz wspomnianie dzieło Lorichiusa. Wskazał na zbieżność pierwszych dwóch rozdziałów żywota z czeską kompilacją Laktancjusza, uważał również, że na *Żwierciadło* miał wpływ traktat Hermana Schottena *Vita honesta sive institutio*, wydany po raz pierwszy w Polsce w roku 1541 (Ptaszycki 1882)³.

Stanisław Windakiewicz dopatrywał się źródeł *Żwierciadła* w pismach Cyncerona, dodał również Senekę, Plutarcha, Erazma z Rotterdamu oraz Platona (Windakiewicz 1895). Ten ostatni miał mieć wpływ w sferze idei etycznych. Pracę nad wpływem Cyncerona na III księgę *Żywota* kontynuował Henryk Galle (Galle 1905)⁴. Różnice między dziełami tłumaczył badacz inną formą utworów, odmiennością stylów oraz niezrozumieniem subtelných myśli rzymskiego filozofa.

Tadeusz Sinko potwierdził zależność nauk moralnych od Seneki, wskazując na następne dzieło *De brevitae vitae*. Wśród innych wymieniał Cyncerona i jego *Tusculanae disputationes*, jako źródło większości anegdot wskazał *Apophtegmatum... loci communes* Konrada Lykostenesa (wyd. 1559), z którego czerpał już Rej przy pisaniu *Żwierzyńca*. Źródłami anegdot były też pisma Seneki, Cyncerona, Waleriusza Maksymusa (*Rerum memorabilium libri LX*), Liwiusza, Lampridiusa, Frontyna, Ezop i *Gesta Romanorum*. Podkreślił również wagę dzieła Palingeniusa, który oddziaływał pośrednio poprzez wcześniejsze dzieło Reja *Wizerunk* (Sinko 1906).

Tym tropem poszedł Maks Landau, wykazując, że nie ma w *Żywocie* fragmentów, które nie odpowiadałyby jakimś miejscom w *Wizerunku* (Landau 1913). Skoro ten ostatni powstał pod wpływem innych dzieł, te same inspiracje tkwiły u źródeł *Żywota*. Późniejsi badacze zaniechali jednak badań w tym kierunku.

Rok 1905, na który przypadł jubileusz 400 rocznicy urodzin pisarza, przyniósł liczne prace dotyczące źródeł. Aleksander Brückner potwierdził wpływy Lorichiusa, Erazma, Ezopa, Cyncerona i Seneki (Brückner 1905). Uważał ponadto, że

2 Zbieżności polegały na podobieństwie I ks. *Żywota* Reja i I ks. *De republica emendanda* Modrzewskiego.

3 Kompilacja Laktancjusza (wyd. 1518) nosiła tytuł: *O pravé počté Boží* (tu: *Procz gest Buh czloweka vczynil*)

4 Podobieństwa do kilku rozdziałów *Cato maior* sprowadzały się do koncepcji starości, a w ptaszczyźnie szczegółowej – pojawienia się podobnych sformułowań, sentencji i porównań.

argumenty teologiczne Rej zaczerpnął od Stanisława Sarnickiego i Pawła Grzegorza. Na treści wychowawcze *Żywota* wpłynęły *Księgi o wychowaniu* Erazma Glicznera, a *Księgi o gospodarstwie* Krescentyna ukształtowały obraz gospodarstwa przedstawiony w ks. II. Jako źródło przykładów wskazał Lykostenesa i ocenił ich liczbę na około 80. Zarazem zauważył, że nawet gdyby usunąć wszystkie egzempla, sytuacja nie zmieniałaby się, bo widoczna jest w *Żywocie* zależność od pomysłów Lorichiusa, a nadto Plutarcha (*De liberorum educatione*) oraz *Postylli* i *Wizerunku*. Brückner podtrzymał również tezę, że Rej jest człowiekiem bardziej średniowiecza niż renesansu, czego dowodzi ostatnie, niespójne i eklektyczne dzieło pisarza.

Odmienne spojrzenie na *Żwierciadło* przyniosła praca Wilhelma Bruchnalskiego (Bruchnalski 1907). Wykazał on, że dzieło powstało w wyniku związku z europejską literaturą praktyczną i wskazał liczne jej przykłady⁵. Zauważył również, że wszystkie części *Żwierciadła* mają swoje odpowiedniki i źródła w literaturze parenetycznej. Bruchnalski zestawiał też możliwe typy lektur, z których Rej mógł czerpać⁶. Dowiódł także, że Rej, mając świadomość, że tylko wzór przemawiający do każdego czytelnika może oddziaływać najpełniej, stworzył model szlachcica – ziemianina, a więc model w ówczesnych warunkach prawie idealny, tj. mający najszerszy zakres oddziaływania.

Jak stwierdził badacz, widoczna jest zatem, w porównaniu z poprzednimi dziełami autora, dążność do kompletności i całościowego ujęcia tematu. Kompletność ma także charakter formalny, gdyż w dziele obecna jest zarówno proza, jak i wiersz.

Bruchnalski podtrzymał tezę, że wzorcem *Żwierciadła* było Lorichiusowe kompendium, które po zestawieniu odpowiednich rozdziałów, uznał nawet za „prototyp” *Żywota człowieka poczciwego*. Wykazał również, że z tego dzieła, a nie z Lykostenesa, pochodzi większa część anegdot. Do listy źródeł badacz dopisał modlitwy i psalterze oraz *Katechizm dyałogiem młodym ludziom bardzo potrzeby*, *Książki nadobne o potopie* i inne popularne dzieła tego czasu. Jako wpływy drugiego stopnia wskazał: *Zatargnienie fortuny z cnotą*, *Warwasa z Dykasem*, utwory po-

5 Badacz podał m. in.: *Tractatus de eruditione filiorum regalium* Wincentego z Beauvais, *De eruditione principum* św. Tomasza z Akwinu, *De regimine principum* Egidiusza z Kolumny, *De institutione principum* R. Lorichiusa czy *Il Cortegiano* B. Castiglione.

6 Na przykład nauki Reja o wychowaniu odpowiadają traktatom typu: *De institutione puerorum*, o idealnym posle i senatorze – *De legato*, *De senatore*, nauka o prawdziwym szlachectwie – *De vera nobilitate* etc.

lityczne (jak *Spectrum albo nowy czyściec*), przekład dwóch listów Wergiliuszowych i traktaty specjalne: dzieła Polikratiusa, Vegiusa i Vegetiusa. Bruchnalski stanął zatem na stanowisku, że dzieło Reja jest zbiorem traktatów i rozpraw. Jako jeden z nielicznych analizował również inne części *Żwierciadła* i dostrzegł, że *Apoftegmata* przypominają *Charaktery* Teofrasta.

W wydaniu *Żwierciadła* z 1914 roku Jan Czubek zamieścił obszerny wykaz „Źródeł Rejowych” będący w istocie rejestrem źródeł anegdot (Rej 1914)⁷. W słowie wstępnym do tego wydania Ignacy Chrzanowski słusznie zauważył, że największą ilość przykładów Rej zaczerpnął z Biblii (Chrzanowski 1914).

Praca Eugeniusza Koreckiego przyniosła nieco inne rozwiązanie (Korecki 1928). Badacz, poszukując nadrzędnej idei filozoficznej i generalnej inspiracji uznał, że Rej skorzystał z dzieł Seneki o wiele obficie niż z Lorichiusa. Zbiorowe wydanie dzieł rzymskiego filozofa ofiarowane Piotrowi Tomickiemu, biskupowi krakowskiemu i podkanclerzemu króla Zygmunta Starego zostało ogłoszone 30 lat przed publikacją *Żwierciadła*. Korecki wysunął tezę, że budowa dzieła zależała od Lorichiusa, ale warstwa treściowo – ideowa od Seneki, stąd „człowiek poczciwy” to odpowiednik *vir bonus*. Badacz odmiennie niż poprzednicy ocenił także dzieło Lorichiusa. Uznając je za kompozycję bez składu i ładu, przeciwstawił mu konsekwencję *Żwierciadła*.

Julian Krzyżanowski we wstępie do wydania *Żywota człowieka poczciwego* również wspominał o źródłach Rejowych (Krzyżanowski 1956). Poszedł przy tym tropem wskazanym przez Bruchnalskiego umieszczając *Żwierciadło* w szerszym, europejskim kontekście. Przypominał, że w renesansie istniała moda na traktaty dydaktyczne i parenetyczne, mające najczęściej postać wizerunku, zwierciadła i żywota, w których wywody urozmaicano przykładami z życia lub literatury. Wierszowany *Wizerunek* i późniejsze odeń *Żwierciadło* były więc przejawami tego samego wspólnego trendu. W ujęciu badacza ostatnie dzieło Reja jawi się przede wszystkim jako wytwór renesansowy. Tyle, że jak w każdym tworze rodzimej kultury można w nim dostrzec czynniki swojskie, które nadają dziełu piętno indywidualne, i europejskie, które określają schemat. Oryginalność Reja polegała więc na „stosunku treści do ram”, autor tworzył bowiem w ogólnoeuropejskich ramach, ale ramy te wypełniał własną treścią.

7 Skład ilościowy przedstawiał się następująco: 74 – Lorichius; 10 – Lykostenes, 7 – Fulgoza, 6 – Seneka oraz wędrowne – 4, Brusoni – 4, po dwie: z *Gesta Romanorum*, Waleriusza Maksymusa i Cyserona, po jednej z Erazama, Owidiusza, Boccaccia i Poggia. Wykaz nie zawierał źródeł cytatów i zestawienia przykładów biblijnych.

Krzyżanowski dostrzegł również, że Rej wiele razy sam wskazywał autorytety (Cycerona, Senekę, Platona, Eurypidesa, Sokratesa, Solona, Ksenofonta i Diogenesa), mimo że nie każda z tych osób pozostawiła po sobie pisma. Dla pisarza byli to bowiem rzecznicy tej samej sprawy, dlatego, zdaniem badacza, obojętne jest, czy Rej poprawnie rozumiał i odtwarzał poglądy moralistów, czy tylko niedokładnie streszczał i przeinaczał, ważne, że rozumiał ich doniosłość. Wśród innych źródeł Krzyżanowski wymienił także *Odyseję*, *Eneidę* i *Bukoliki*⁸. Wskazując renesansowe ramy dzieła, poddał w wątpliwość tezę o podstawowym znaczeniu Lorchiusa z uwagi na odmienne proporcje trzech okresów życia człowieka, modeli parenetycznych i zasugerował istnienie innych traktatów, jak *Vita d'uomo honesto* Tomasza Piccolominiego. Podkreślił również znaczenie *Biblii* i poprzednich dzieł Reja, zwłaszcza *Wizerunku*, z którego do *Żywota* przeszła ogromna ilość najrozmaitszych ustępów: obrazków, scenek rodzajowych i apoftegmatów.

Czterysta rocznica śmierci pisarza przyniosła kilkadziesiąt prac na temat twórczości pisarza. Wśród nich znalazła się jedna dotycząca źródeł *Żywota* (Ślaski 1969). Jej autor Jan Ślaski postawił tezę, że mądrości czerpał Rej nie tyle z konkretnych źródeł, co z drugiej ręki: kompendiów i zbiorów typu *dicta et facta memorabilia* Erazma, Fulgosiusa czy Lykostenesa. Pojedyncze anegdoty pochodziły z książek Boccaccia, Aretino i Poggia Braccioliniego. Za oczywiste uznał związki z dziełami Palingeniusa i Lorchiusa. Idąc tropem sugestii Krzyżanowskiego, badacz zwrócił uwagę na zbieżność tytułu z dziełem Piccolominiego, jednakże nie Tomasza, lecz jego bratanka arystotelika Aleksandra, który napisał *De la institutione di tutta la vita de l'homo nato nobile* z 1542 r. (w kolejnych edycjach pod tytułem *Delle institutione morale*).

Ślaski przyjął, że Rej dysponował tym dziełem już w czasie wydawania *Wizerunku*, a więc pod koniec lat pięćdziesiątych. Badacz, zestawiając obydwie utwory, odkrył zbieżności tytułów, treści, kompozycji, podobieństwa werbalne i analogie tematyczne.

Jak wynika z powyższego, zestawienie wszystkich możliwych źródeł zaproponowanych przez badaczy tworzy pokaźną listę. Należą do niej: a) *Biblia* b) autorzy antyczni: Platon, Plutarch, Seneka, Cyceron, Waleriusz Maksymus, Teofrast, Horacy, Homer, Wergiliusz, Liwiusz, Owidiusz, Lampridius, Frontyn, Ezop; c) autorzy nowożytni: Laktancjusz, Bocaccio, Lorchius, Fulgus, Lykostenes, Poggio, Brusoniusz, Palingenius, Modrzewski, Górnicki, Schotten, Vegius, Vergerius, Pic-

8 *Odyseja* – z uwagi na kilkakrotne wspomnienie syren i Cyrce, *Eneida* – Laokoona i konia trojańskiego, *Bukoliki* – obraz Tityrusa.

colomini, Aretino, Fregoso, Erazm, Sarnicki, Paweł Grzegorz; d) teksty anonimowe: *Gesta Romanorum*, *Historia Aleksandra*, *Katechizm dyalogiem młodym potrzebny* i inne wydawnictwa popularne, modlitewniki; e) utwory Reja: *Postylla*, *Wizerunk*, *Spectrum abo nowy czysćciec*, *Warwas z Dykasem*, *Książki nadobne o potopie*.

Nie dowiedziono w sposób wystarczający, na czym polega podobieństwo *Żwierciadła* do wymienionych dzieł. Za przejęte z obcych utworów można natomiast bezspornie uznać anegdoty i egzemplia zamieszczone w *Żywocie człowieka poczciwego*.

Ważne okazało się spostrzeżenie Chrzanowskiego, że głównym źródłem przykładów Rejowych jest *Biblia*. Brakuje jednak szczegółowego studium na temat tych związków. Nie wiemy, z jakiego wydania korzystał Rej cytując Apostołów i przytaczając historie starotestamentalne. W roku wydania *Żwierciadła* dostępnych było kilka wydań oraz większych fragmentów krążących w odpisach. Najczęściej używanymi przekładami były katolicka *Biblia* Jana Leopolda (1561) oraz kalwińska *Biblia brzeska* (1563). Hipoteza o korzystaniu przez Reja z wersji Erazma nie ma wystarczających podstaw⁹. Nie można wykluczyć, że Rej posiadał jakieś własne i dla swego użytku zrobione tłumaczenie. Możliwe, że w ogóle nie da się wskazać jednego źródła: jako tłumacz psalmów Rej był przywiązany do swojej wersji utworów, a jako komentator w *Postylli* posługiwał się stałymi związkami frazeologicznymi, których, jak się wydaje, używał także w *Żwierciadle*. Rej mógł także wiele cytować z pamięci. Niewykluczone, że korzystał także z komentarzy Kalwina dostępnych wówczas w Polsce.

Wątpliwe jest natomiast, by Rej korzystał z wszystkich wymienionych przez badaczy dzieł antycznych i nowożytnych, których liczba sięga niemal czterdziestu. Należałoby raczej ograniczyć tę listę. Stanowczo wykreślamy ze źródeł lektury, o których wnioskowano na podstawie wyimków z poezji (np. Wergiliusz, Horacy). Cytaty można bowiem było znaleźć w wielu zbiorach poetyckich w rodzaju *poetarum flores*, najprzeróżniejszych kompendiach, krążyły także w obiegu szkolnym.

Już Bruchnalski dostrzegł, że *Żwierciadło* należy do pewnego typu literatury parenetycznej, popularnej w średniowieczu i renesansie. Stanowi więc realizację modelu, na który składały się ustalone sposoby wyrażania treści i konstrukcji postaci oraz stałe schematy kompozycyjne. W tym ujęciu Rej jest tak samo blisko

9 Tak Brzozowski (Brzozowski 1975). Nie potrafimy znaleźć passusu, z którego wynika, że Rej czytał *Nowy Testament* w przekładzie Erazma.

Plutarcha, jak Lorichiusa. Być może dlatego wielu wybitnych filologów dostrzeżało w tym samym fragmencie dzieła wpływy różnych autorów. Na przykład Brückner uważał, że *Żywot* należy wiązać z *Zodiacus vitae* i *Wizerunkiem*, ma natomiast luźniejszy związek z Glicznerem i Schottenem, z kolei Bruchnalski widział związki przede wszystkim z Lorichiusiem i Plutarchem, w dalszym stopniu z Vegiusem. Korecki natomiast wykreślił Schottena i Glicznera i uważał, że dzieło jest kompilacją z Plutarcha, Seneki i Lorichiusa. Problem niemożności jednoznacznego ustalenia źródeł nie dotyczył tylko Reja. Niemal od początku mieszały się także dawne greckie i rzymskie źródła: Fedro, Awian i Romulus z Ezopem; Katon, Publius, Sekstus z gnomami greckimi; Warron, Kornelius Nepos, Waleriusz Maksymus z Biosem, a Cyceron i Seneka z Plutarchem i Platonem (Bruchnalski 1907: 60-61).

W sferze ideowej *Żwierciadła* wskazać można by wielu autorów. Idee Platona, Seneki i Cycerona były powtarzane w różnych utworach, fragmenty z ich dzieł zamieszczano w rozmaitych wypisach. Wydawano je w oryginale i tłumaczeniach, szereg dzieł mogło być znanych z eksceptów. Te same wątki przewijały się w całym piśmiennictwie XVI-wiecznym. Rej miał własny stosunek do świata starożytnego i rozumiał go po swojemu. Korzystając z dorobku myśli poprzedników, nie postępował jak humanista: nie korzystał z oryginałów, lecz niezwykle popularnych w tym czasie kompendiów, kompilacji. Ich autorzy korzystali przede wszystkim z *Moralii* Plutarcha i *Spraw pamiętnych* Waleriusza Maksymusa. Układano je rzeczowo lub alfabetycznie, miały bowiem pełnić funkcję użytkową. Praktyczna rola kompilacji polegała na wyręczeniu innych autorów w pracochłonnym gromadzeniu przykładów. Do najślawniejszych w tym czasie należały wzorowane na Plutarchu *Apoftegmata* Erazma (1531) i poczytne *Factorum dictorumque memorabilium libri IX* Baptysty Fulgosiusa (1509). To ostatnie znalazło szczególnie wielu naśladowców, którzy uzupełniali zgromadzony materiał. Należało do nich Konrad Lykostenes (*Apophthegmatum... loci communes* – wydane w 1559 r.). Zbiory te były znane Rejowi, ponieważ korzystał z nich przy pisaniu *Żwierzyńca* (Krzyżanowski 1956: XVI). Należy dodać, że wiele dzieł tego czasu, jak np. *O poprawie Rzeczypospolitej* Modrzewskiego, *Dworzanin* Górnickiego czy *O wychowaniu przełożonego* Lorichiusa było pisane podobną metodą: autor korzystał z gotowej ramy, którą wypełniał treścią uzupełnianą przykładami. Wiele z nich to *loci communes* – utarte klisze językowe i sposoby obrazowania, które nie mają autora.

Rej zdobył pewną wiedzę filozoficzną, jednak nie posiadał jej dzięki lekturze dzieł w oryginale, lecz raczej za pomocą wspomnianych wypisów i kompendiów, o czym świadczy niezrozumienie pewnych ogólnych założeń ideowych, posługi-

wanie się najbardziej znanymi i popularnymi fragmentami dzieł, łączenie argumentów różnych filozofów. Trzeba również dostrzec, że jeśli Rej podpierał się przykładami z Seneki, Cycerona czy Plutarcha, nie oznaczało to, że był rzecznikiem jakiegoś systemu filozoficznego. Przeciwnie, dobór egzempliów i cytatów świadczy o tym, że zależało mu bardziej na potwierdzeniu własnego poglądu poważnym autorytetem, poświadczenia, że rozumuje prawidłowo. Zdolność do kompilacji, do łączenia nawet odległych dzieł pozwoliła mu skorzystać zarówno z dokonań myśli stoickiej, arystotelizmu czy platonizmu. Korecki przypuszczał, że Rej znał *Żywoty filozofów* Bielskiego, co tłumaczyłoby ogólną i nie bardzo pogłębioną wiedzę na ten temat. Być może jest to również przyczyna szermowania nazwiskami kilku stale powtarzających się filozofów bez przytaczania tytułów ich dzieł. Nagłowiczanie tworzył dzieło praktyczne, dawał gotowe wzorce. Nie można zapominać, że przygotowanie materiału do wcześniejszego *Wizerunku* niemal całkowicie poświęconego popularnemu wykładowi filozofii, mogło stanowić jedyną podstawę jego wiedzy. Argumenty te były potrzebne do unaukowania wykładu i podparcia własnych wywodów autorytetem starożytnym.

Jak wspomnieliśmy wcześniej, niesłusznie identyfikowano źródła *Żywota* ze źródłami *Żwierciadła*. Poza tym niektórzy badacze szukali jedynie pochodzenia przykładów albo nazywali źródłami pewne zbieżności ideologiczne lub nawet treściowe z dziełami innych autorów. Wyniki przedstawionych wyżej badań nie pozwalają ustalić z całkowitą pewnością listy lektur, które mogły wpłynąć na powstanie *Żwierciadła* i z których zaczerpnięto do niego przykłady. Nie dostrzeżono bowiem podstawowej kwestii, który polegała na tym, że nawet o ile któraś z fabuł należała ponad wszelką wątpliwość do jakiegoś autora, nie oznaczało to, że Rej jego dzieło znał z bezpośredniej lektury. Powstaje przy tym problem dotyczący atrybucji: czy anegdota antyczna, którą Lorichius zamieścił w swoim dziele, „pochodzi” od niego czy od jakiegoś poprzednika? Jak się wydaje, za źródłowy można uznać jedynie taki tekst, z którym Rej zetknął się bezpośrednio. W tym wypadku Lorichius będzie źródłem pierwszego, autor starożytny – drugiego stopnia. Szukanie źródeł pierwszego stopnia jest pewniejszą próbą odnalezienia możliwych lektur Reja i eliminuje niebezpieczeństwo zabłąkania się w nieustannym poszukiwaniu kolejnych dzieł i ich autorów. Oczywiście zdarza się, i tak jest w przypadku *Żwierciadła*, że łatwo zidentyfikować oryginalny utwór (np. opowieść o koniu trojańskim), ale trudno znaleźć ewentualnego pośrednika.

Trzeba także dostrzec, że niemożność zidentyfikowania źródła polega na istnieniu motywów wędrownych, które ze swej natury nie mają autora. Przykład może również zostać umieszczony w więcej niż jednym dziele znajdującym się w tym

czasie w obiegu, a każde z tych dzieł autor mógł znać. Najlepiej świadczy o tym fakt, że kilka anegdot, które Czubek przypisał Lykostenesowi, Krzyżanowski zakwalifikował jako Lorichiusowe. Naszym zdaniem, bardziej prawdopodobne jest, że Rej zaczerpnął przykłady z dzieła, z którego w ogóle większość egzemplów pochodzi (Lorichius), niż z tego, które służyło mu pięć lat wcześniej przy układaniu *Żwierzyńca*. Dodatkową trudność stwarzają zmiany w obrębie przytoczenia, przede wszystkim parafrazowanie, zmienianie zakończenia, łączenia dwóch lub więcej historii, zmiana imion bohaterów, zmiana nazwisk autorów.

Badacze oceniając wpływy, widzieli *Żwierciadło* przede wszystkim jako sumę małych traktatów, a nie jako całość. Z tego powodu o wiele łatwiej było ustalić właściwego autora przemyśleń np. o nocie czy starości niż znaleźć ogólny wzór. Wszyscy badacze dochodzili również do wniosku, że Rejowi brakowało metody w posługiwaniu się źródłami i że czynił to w sposób dowolny i nieplanowy. Takie stwierdzenia przekreślają, naszym zdaniem, przypuszczenie, że Rej, pisząc *Żwierciadło*, miał jeden wzór na myśli. Bardziej prawdopodobne, że znając traktaty Lorichiusa i Palingeniusa, a także wiedząc, że powstał *Dworzanin*, planował napisanie takiego dzieła, które byłoby tworem polskim i upowszechniałoby wzorec rodzimy. Autor *Żwierciadła* mógł wypełnić to zadanie: znał dobrze realia życia szlacheckiego i miał doświadczenie pisarskie.

Niedocenionym sposobem pozyskiwania materiału egzemplifikacyjnego było również poznawanie anegdot w czasie spotkań towarzyskich. Jak wiadomo, Rej był wyśmienitym kompanem, musiał więc wiele ich usłyszeć i opowiadać. Tak przypuszczalnie działo się z anegdotą o Skotnickim, która, jak uważał Krzyżanowski, pochodziła z *Dworzanina*. Z naszych obliczeń wynika, że przynajmniej dla dwudziestu anegdot nie można znaleźć autora. Możliwe więc, że zostały przez Reja zasłyszane.

Pomimo wielokrotnego zwracania uwagi na dzieło Lorichiusa nie podjęto badań w celu ustalenia jego wpływu na *Żwierciadło*. Zwracano uwagę na zbieżność przykładów, ale nie wyjaśniono, czy *O wychowaniu przełożonego* stanowiło dla Reja istotną inspirację lub wzór. Nie wiemy także, czy Rej korzystał z łacińskiej czy polskiej wersji w przekładzie Koszutskiego. Krzyżanowski, odnalazłszy identyczne błędy, podał dwa przykłady, które dowodziłyby, że Okszyć posiłkował się polskim tłumaczeniem. Z pewnością jednak samo korzystanie z przykładów Lorichiusa nie świadczy o zależności *Żwierciadła* od tego dzieła. Dowodem nie może być podobna metoda zbierania materiału czy zbieżności wynikające z pozostawania w kręgu tej samej tradycji i mody literackiej.

Oceniamy natomiast, że jako podstawowe źródło anegdot można z dużym prawdopodobieństwem wskazać *O wychowaniu przelozonego*. Nasze badania pozwoliły na ustalenie, że wśród anegdot i egzemplów zamieszczonych w *Żywocie człowieka poczciwego* sześćdziesiąt jeden znajduje się w dziele Lorichiusa, czterdzieści (sic!) jest niewiadomego pochodzenia, sześć pochodzi z Lykostenesa, pięć z *Gesta Romanorum*, po trzy z Waleriusza Maksymusa i Fulgosiusa, po dwa cytaty i przykłady z Seneki i Wergiliusza, po jednym z *Historii Aleksandra*, wędrowniej literatury powszechnej, Horacego, Poggia, Boccaccia, Erazma, Cycerona, Ezopa i Brusoniusza. Około 12 anegdot nie wyjaśnionego pochodzenia można by przypisać Lorichiusowi (tak wynika z zestawienia Czubka), co powiększyłoby ich liczbę do siedemdziesięciu trzech. Lorichius stanowiłby wówczas źródło przeszło 80% egzemplów (nie licząc przykładów biblijnych). Należy jednak dodać, że kilka anegdot powtarza się w różnych zbiorach Lykostenes – Waleriusz Maksymus; Lorichius – Seneka, Lorichius – Fulgosiusz, Lorichius – *Historia Aleksandra*. Jak jednak wspomnieliśmy wcześniej, prawdopodobieństwo źródła jest większe, im większa część pozostałych anegdot z niego pochodzi. Nie można jednak nie doceniać Lykostenesa, którego lekturę Rej miał na pewno za sobą, gdyż posłużyła mu przy tworzeniu *Żwierzyńca*. W końcu zaś trzeba mieć na względzie fakty pozostawiania autora *Żwierciadła* w kręgu tych samych lektur i wpływów co inni autorzy traktatów parenetycznych. Dowodzi tego podobne ujęcie tematu we wcześniejszym *Wizerunku*, *Postylli* i *Żwierzyńcu*. Rej niekoniecznie musiał zdawać sobie sprawę, że korzysta z tego lub innego autora.

Trudniejsza sprawa jest natomiast z Piccolominim. Argumenty Ślaskiego wydają się przekonujące, badacz zestawiał bowiem rozdziały *Żywota* z *De la institutione di tutta la vita de l'homo nato nobile*. Nie można jednak zgodzić się z twierdzeniem, że traktat Włocha mógł stanowić źródło całości *Żywota*. Po pierwsze, żaden z fragmentów III księgi nie ma swego odpowiednika u Piccolominiego. Stosunek ilościowy, który polega na porównaniu rozdziałów zawierających podobieństwa wynosi około 23% (*Żywot* zawiera ogółem 230 rozdziałów), a więc podobieństwa te mieszczą się więc w schemacie „gatunku”. Trzeba dostrzec, że traktat Włocha nie ma odniesień w przeszło $\frac{3}{4}$ utworu Reja, nie może być więc, naszym zdaniem, uważany za źródło *Żywota*. Dodamy, że współcześni zarzucali Piccolominiemu plagiat. Nie znamy wzorca dla *De la institutione di tutta la vita de l'homo nato nobile*, lecz jeśli istniał, również zmienia to postać rzeczy. Nie wolno przy tym zapominać, że wszystkie „zwierciadła” były do siebie podobne. Zbieżności wymuszała, po pierwsze, sama materia: pewne wiadomości o życiu przeciętnego człowieka są zawsze takie same (urodziny, szkoła, ożenek, potomstwo, śmierć), a podobne kwestie będą roztrząsane w ka-

żdym traktacie parenetycznym: powinności wobec państwa, pieniądze, gospodarowanie, przyjaźń, starość etc. Kolejność rozważań wyznaczał schemat, który opierał się na następstwie wydarzeń w czasie, a więc od narodzin do śmierci. Należy także wykluczyć sugestię Krzyżanowskiego o pochodzenie tytułu od włoskiego *Vita d'uomo honesto*, „pocziwy żywot” pojawił się już w podtytule Rejowego *Wizerunku*.

Pozytywistyczne badania źródeł skupiały się na tropieniu podobnych sformułowań i wątków. Tymczasem zbieżności tematyczne między podanymi wyżej dziełami wynikały z czytania i pozostawania ich autorów pod wpływem tych samych książek, inspiracji myślą tych samych filozofów, w końcu wpisania dzieła w pewien schemat gatunkowy. Zarzucając *Żwierciadłu* eklektyczność, nie dostrzeżono, że jest to generalna cecha piśmiennictwa szesnastowiecznego, typowy sposób komponowania obszernych dzieł prozaicznych. Nie można również przeoczyć faktu, że Rej nawiązał w *Żwierciadle* do encyklopedycznego charakteru *speculów*, będących niejako z natury kompilacjami.

Badania, które dotychczas prowadzono nie przyniosły odpowiedzi, jaki utwór miał bezpośredni wpływ na powstanie *Żwierciadła*, ale dostarczyły materiału, który pozwala umieścić dzieło Reja w szerszym, europejskim nurcie literatury parenetycznej.

Literatura:

- Brzozowski M., 1975, *Teoria kaznodziejstwa (w XVI – XVIII w.)*. – *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. Bp. M. Rechowicz, t II: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. I: *Teologia humanistyczna*, Lublin.
- Bruchnański W., 1907, *Rozwój twórczości pisarskiej Mikołaja Reja*, Kraków.
- Brückner A., 1905, *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków.
- Chmielowski P., 1877, *Dziesięć lat z dziejów wychowania w Polsce*, „Bluszcz”.
- Chrzanowski I., 1914, *Żwierciadło przed sądem potomności*. – Rej M., *Żwierciadło*, wyd. J. Czubek i J. Łoś, Kraków.
- Galle H., 1905, *Żywot człowieka pocziwego a Cato maior Cyclerona*, Warszawa.
- Gostomski W., 1889, *Mikołaja Reja Żywot człowieka pocziwego*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1.
- Korecki E., 1928, *Ze studiów nad źródłami Żwierciadła Reja*, Kraków.
- Krzyżanowski J., 1956, *Wstęp*. – M. Rej, *Żywot człowieka pocziwego*, oprac. J. Krzyżanowski, Wrocław, BN I 152.
- Landau M., 1913, *Mikołaja Reja Wizerunek a Żywot*, „Pamiętnik Literacki”, R. XII.
- Mickiewicz A., 1843, *Kurs pierwszoletni (1840 – 41) literatury słowiańskiej*, Paryż.
- Plenkiewicz R., 1878, *Etyka Mikołaja Reja*, „Kłosy”.

- Ptaszycki S., 1882, *W kwestii oryginalności Zwierciadła Rejowego*, „Gwiazda. Kalendarz”, Petersburg.
- Rej M., 1914, *Żwierciadło*, wyd. J. Czubek i J. Łoś, Kraków.
- Rej M., 1956, *Żywot człowieka poczciwego*, oprac. J. Krzyżanowski, Wrocław, BN I 152.
- Sinko T., 1906, *Źródła przykładów w Żywocie człowieka poczciwego*, Kraków.
- Ślaski J., 1964, *Czy jeszcze jedno źródło Żywota?*, „Pamiętnik Literacki”, z. 4.
- Windakiewicz S., 1895, *Mikołaj Rej z Nagłowic*, Kraków.

Die Originalität und die Duplizität. Quellen der Żwierciadło von Mikołaj Rej im Lichte der bisherigen Forschungen

Im 19. Jahrhundert wurde das Interesse für das letzte Werk von Mikołaj Rej mit dem romantischen Bedürfnis, die Tradition der Herrlichkeit des einstmaligen Polens zu erhalten, wieder erweckt. Adam Mickiewicz erklärte es für Schatzkammer einstmaliger Sitten, ein Meisterwerk des nationalen Gedankens, eine nützliche und brauchbare Lektüre. Lange Zeit betrachtete man es als ein völlig originelles Gebilde. Erst in der Zeit des Positivismus überprüfte man einige das Werk betreffende Meinungen. Die Ähnlichkeit, die zwischen *Żwierciadło* und dem von ihm älterem Werk *De institutione principum* von Konrad Lorichius besteht, bemerkte Piotr Chmielowski, der Forscher von *Wizerunek*, Aleksander Tyszyński verzeichnete dagegen Einflüsse von *Zodiacus vitae* von Palingenius auch auf *Żwierciadło*. Diese Befunde eröffneten zahlreiche Arbeiten, in denen man sich bemühte, fremde Inspirationen zu finden und zu identifizieren und Werke zu entdecken, die die Entstehung der Produkte schöpferischer Arbeit von Mikołaj Rej beeinflussten oder konnten beeinflusst haben. Viele unterschiedliche Quellen wurden genannt, es ist jedoch fragwürdig, dass Rej alle von den Forschern angegebenen, antiken und neuzeitlichen Werke benutzte, deren Zahl sich bis auf vierzig beläuft. Entschieden streichen wir von den Quellen die Lektüren weg, die aufgrund der aus der Poesie angeführten Stellen abgeleitet und angegeben wurden (z. B. Vergil, Horaz). Solche Zitate konnten nämlich in vielen Poesiesammlungen in der Art von *poetarum flores*, verschiedenen Handbüchern gefunden werden, sie waren auch im Schulumlauf.

Żwierciadło gehört zu einem Typus der Literatur, die im Mittelalter und in der Renaissance populär war. Sie ist also Ausführung eines bestimmten Modells, das sowohl von den festgelegten Ausdrucksarten des Inhalts und der Gestaltenkonstruktion als auch von den konstanten Kompositionsschemen gekennzeichnet ist. Unter diesem Aspekt steht Rej Plutarch wie Lorichius gleich nah. Es kann sein, dass aus diesem Grund viele ausgezeichnete Philologen im gleichen Abschnitt des Werkes die Einflüsse verschiedener Autoren bemerkten. Ähnliche Motive durchflochten das ganze Schrifttum des 16. Jahrhunderts. Die Wahl der Exempel und Zitate zeugt davon, dass der Schriftsteller kein Vertreter eines bestimmten philosophischen Systems war und es ihm eher daran gelegen war, die eigene

Meinung mit einer angesehenen Autorität zu bestätigen und zu beglaubigen, dass er richtig rätsoniert.

Als Hauptquelle der Anekdoten kann man mit hoher Wahrscheinlichkeit auf das Werk *O wychowaniu przelozonego* von Lorichius hinweisen. Unsere Forschungen ließen uns feststellen, dass unter in *Żywot człowieka poczciwego* aufgenommenen Anekdoten und Exempeln 61 im Werk von Lorichius, 40 (sic!) unbekannter Herkunft sind, 6 von Lykopenes stammen, 5 aus *Gesta Romanorum*, je 3 von Valerius Maximus und Folgius, je 2 Zitate und Beispiele von Seneca und Vergil, je eins von *Historia Aleksandra*, aus der europäischen Wanderliteratur, Horaz, Poggio, Boccacio, Erasmus, Cicero, Äsop und Brunsonius.

Die Forschungen, die bisher durchgeführt worden sind, haben nicht die Antwort auf die Frage gebracht, welches Werk den unmittelbaren Einfluß auf die Entstehung von *Żwierciadlo* ausgeübt hatte, aber sie lieferten das Material, dass das Werk von Rej in eine breitere, europäische Strömung von der Literatur einbeziehen lässt.